

Deiksa u starogrčkom

Nina Čengić

Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Prema određenju hrvatske gramatike, zamjenice su vrsta riječi koje zamjenjuju druge imenske riječi. Za razliku od imenica koje imenuju izvanjezični svijet, zamjenice se na izvanjezični svijet samo referiraju; one upućuju na imenske riječi koje zamjenjuju. Koriste se kada nije potrebno imenovati, već je dovoljno upućivati i na neki način iskazuju jedino odnose, a svoje puno značenje dobivaju tek u komunikacijskom kontekstu u kojem se ostvaruju. U hrvatskom je osam značenjskih skupina zamjenica (osobne, povratne, posvojne, povratno-posvojne, pokazne, odnosne, upitne i neodređene), isto kao i u starogrčkom, ali dok starogrčki nema povratno-posvojnu zamjenicu *svoj*, hrvatski nema recipročnu zamjenicu ἀλλήλων. U spisu posvećenom zamjenicama Apolonije Diskol, grčki gramatičar iz 2. st. po Kristu, kaže da su sve zamjenice, bez obzira na njihovo značenje, ili deiktičke ili anaforičke:

Πᾶσα ἀντωνυμία ἢ δεικτική ἐστὶν ἢ ἀναφορική (Apollonius Dyscolus *Pron.* II, 1, 1).

Diskol ne misli da su sve zamjenice pokazne, već da ih kao vrstu riječi određuje svojstvo pokazivanja. Takvo pokazivanje, smatra on, kod zamjenica je dvojako, deiktičko, ako se povezivanje pokazivanjem temelji na konkretnom, izvanjezičnom kontekstu, ili anaforičko, kada se ono odvija u apstraktnom, misaonom prostoru.

Dionizije Tračanin (2/1. st. pr. Kr.), pišući svoju, možda najstariju sačuvanu cjelovitu gramatiku starogrčkoga jezika Γραμματικὴ τέχνη (*Gramatičko umijeće*), zamjenice opisuje kao riječi koje se koriste umjesto imenica. Poput Diskola koristi sličan termin, δειξίς, za jedno od obilježja po kojem se zamjenice međusobno razlikuju:

Γένη τῶν μὲν πρωτοτύπων διὰ μὲν τῆς φωνῆς οὐ διακρίνεται, διὰ δὲ τῆς ὑπ' αὐτῶν δειξεως (Dion. Thrax, 640, 24).

„Rodovi temeljnih zamjenica ne razlikuju se po glasovima nego po njihovoj *deiksi*.”

Dionizijevo određenje vrijedi i za hrvatski: rod osobne zamjenice *ja* stvara se tek u konkretnoj komunikacijskoj situaciji, dok posvojna zamjenica *moj*, *moja*, *moje* rod iskazuje već „po glasovima”, u nastavcima za rod.

Obje grčke riječi, δειξίς i δεικτικός, povezane su tvorbom s glagolom δεικνυμι koji znači „pokazati”, „dati znak”; *deiksa* je čin pokazivanja, pokazivanje, a pridjev *deiktičan* označava svojstvo nečega da pokazuje. Prije gramatičara Dionizija Tračanina i Apolonija Diskola navedene je izraze koristio i jedan filozof, stoik Hrisip iz

Sola (3. st. pr. Kr.). Govoreći o duši i sjedištu jezika u ljudskom tijelu, Hrisip svoje mišljenje potkrjepljuje baš primjerom zamjenice – osobna zamjenica ἐγώ prirodno se upotrebljava na poseban način:

Οὕτως δὲ καὶ τὸ ἐγὼ λέγομεν κατὰ τοῦτο, δεικνύοντες αὐτοὺς ἐν τῷ ἴαποφαίνεσθαι τὴν διάνοιαν εἶναι, τῆς δείξεως φυσικῶς καὶ οικείως ἐνταῦθα φερομένης (SVF, II, 245, fr. 895).

„Tako kažemo i riječ ἐγώ ovako, pokazujući na same sebe u mjestu gdje se čini da je smještena misao, a čin pokazivanja prirodno se i primjereno prenosi na to mjesto.”

Ovaj Hrisipov fragment potječe iz opusa velikog antičkoga liječnika Galena (2. st. po Kr.) koji u spisu Περὶ τῶν καθ’ Ἱπποκράτην καὶ Πλάτωνα δογμάτων (*O Hipokratovim i Platonovim pogledima*) piše o duši. Galen oštro secira svu Hrisipovu argumentaciju i odbacuje je kao neznanstvenu, a gore naveden Hrisipov primjer naziva brbljanjem (ἀδολεχεῖσθαι) i apsurdnim dokazivanjem (ἀτοπία). Bez obzira na to, Hrisipove riječi nisu nevažne. Hrisip govori o fizičkom, neverbalnom činu pokazivanja koji prati govorni čin, i to posebno kada se u govornom činu koristi osobna zamjenica. Takvo pokazivanje, gesta, izvanjezično je sredstvo upućivanja na nešto. No, pokazivanje se može činiti i jezikom. Prirodni jezici, međutim, imaju mogućnost konkretno pokazivanje pretvoriti u pokazivanje jezikom, ako se čin pokazivanja iskazuje jezičnim elementima. Hrisip, Dionizije Tračanin i Apolonije Diskol dotiču se upravo tog svojstva jezika, pod terminom δεῖξις, uočavajući da se ono u komunikaciji ostvaruje pomoću zamjenica. Zamjenice ne iskazuju samo svoje značenje, već i uspostavljaju odnose među sudionicima u govornom činu. Osobna zamjenica ἐγώ znači „ja“, ali ujedno upućuje na osobu govornika. Pokazna zamjenica ὅδε znači „ovaj“, ali ujedno upućuje na prostorno i misaono bliska bića ili predmete.

Proces uspostave takvog jezičnog pokazivanja/upućivanja nalazi se u središtu suvremenog lingvističkog pojma *deiksa*. *Deiksa* u suvremenom lingvističkom poimanju ne povezuje samo sudionike komunikacije, već uspostavlja odnos između govornika i njegovih sugovornika, jezika i konteksta procesom upućivanja – referencijom. Taj se odnos iskazuje vrstama riječi ili gramatičkim kategorijama koje pažnju sudionika u govornom činu usmjeravaju prema nekom izvanjezičnom elementu (osoba, predmet, mjesto ili vrijeme), a on se procesom jezičnog upućivanja može identificirati uz pomoć konteksta.

Pojam *deiksa* jedna je od ključnih sastavnica suvremene lingvistike, posebno one pragmalingvističkoga predznaka, no već se i ranije, u prvoj polovici 20. stoljeća, analizirao kao lingvistički fenomen. Njemački psiholog i lingvist Karl Bühler jedan je od prvih koji su sustavno razmatrali *deiksu*. On govori o deiktičkom polju u čije se središte, koje naziva *origo*, smještaju pojmovi „ja“, „tu“ i „sada“. Govornik, mjesto, vrijeme iskaza i svi deiktički izrazi uspostavljaju se u odnosu prema tim trima temeljnim određenjima. Kompleksnost i simultanost uspostavljanja *deikse* u iskazu pokazuje činjenica da se *origo* poništava i ponovno uspostavlja sa svakom izmjenom govornika.

Temeljne vrste *deiksa* jesu deiksa osobe, deiksa mjesta, deiksa vremena, socijalna deiksa i deiksa geste, a u starogrčkom te funkcije mogu imati osobne i pokazne zamjenice, prilozi vremena i mjesta, glagolsko vrijeme i aspekt te čestice.

Deikse osobe u jeziku gramatikaliziraju ulogu sudionika u govornom činu. Osobna zamjenica ἐγώ iskazuje govornikovo upućivanje na samoga sebe. Drugo lice, σύ, u jeziku kodira osobu sugovornika i upućivanje govornika na nj. Treće lice upućuje na osobe i entitete koji nisu sudionici govornog čina na isti način poput govornika i slušatelja. Pokazne zamjenice ὅδε, οὗτος i ἐκεῖνος iskazuju relativnu blizinu stvarnom ili misaonom prostoru govornika: govorniku najbliži je ὅδε, „taj”, relativno dalje je οὗτος, „ovaj”, a ἐκεῖνος, „onaj”, najudaljeniji. Gledano s aspekta sudionika govornoga čina, ὅδε pripada sferi govornika, οὗτος sferi sugovornika, dok ἐκεῖνος uspostavlja odnos između govornika i nekog trećeg lica koje može, ali ne mora biti prisutno u komunikacijskoj situaciji.

Deikse mjesta gramatikaliziraju vremenske točke u odnosu prema položaju govornika u govornom činu i u grčkom imaju isti raspon poput pokaznih zamjenica: na primjer, proksimalno ἐνθάδε „ovdje”, medijalno ἐνταῦθα „ondje”, i distalno ἐκεῖ „tamo”. Pokazni mjesni prilozi mogu se odnositi i na fiktivni prostor, kao u Sofoklovu *Kralju Edipu* gdje se u atenskom kazalištu dio mjesnih referenci uspostavlja kao Teba. Mjesne reference i kod Aristofana grade njegov dramski prostor, ali njegovo je deiktičko središte upućivanja uvijek konkretno i proksimalno određeno jer je izvorna točka upućivanja uvijek Atena, sada i tu.

Deiksa vremena ne pokazuje samo odrednicu sada – tada, već uspostavlja referencu prema vremenu iskaza pri čemu vrijeme kada iskaz nastaje ne treba biti podudarno s vremenom primanja iskaza. *Socijalna deiksa* u jeziku prenosi socijalne uloge sudionika u govornom činu, a u grčkom se, na primjer, upućivanje na 2. lice pokaznom zamjenicom οὗτος tumači kao neformalno obraćanje ili obraćanje s konotacijom prezira. Pokazna zamjenica isto tako može biti i dio *gestovne deikse*, pri čemu one ostaju nepotpuni simboli koje identificira tek sama gesta. Često se u grčkoj komediji dijelovi teksta interpretiraju pomoću dodavanja geste.

Starogrčki su filozofi i gramatičari uočili da u jeziku postoje i mehanizmi i sredstva za upućivanje, stvarno i pomišljeno, na entitete i stvari koji su važan element jezične komunikacije. Suvremena lingvistička teorija te aspekte jezika obuhvaća i tumači kroz fenomen *deikse*. Međutim, *deiksa* je važan termin i za suvremenu interpretaciju teksta. Analiza diskursa, na primjer, tekstu pristupa kao komunikacijskoj cjelini čiju povezanost održavaju sredstva kohezije, a u upućivanju deiksama vidi jedno od tih sredstava. Drugim riječima, u tekstovima postoje riječi koje svojim deiktičkim značenjem pomažu da tekst bude jedinstven, povezan i cjelovit. Budući da se sačuvani starogrčki tekstovi mogu interpretirati kao iskazi, za njihovo je puno razumijevanje potrebno poznavati deikse.